

Molnár András**Deák Ferenc és az evangélikus tanintézetek diáktársaságainak betiltása elleni tiltakozás, 1845–1847**

A Magyar Nemzeti Levéltár reformáció-emlékév projektjéhez kapcsolódva a Zala megyei tagintézmény munkatársai is széleskörű levéltári forrásfeltárást végeztek, elsősorban a protestantizmus magyarországi történetére vonatkozó központi kiadványsorozat zalai kötetének összeállításához. E kutatások során kerültek elő az evangélikus líceumok magyar nyelvű művelői diáktársaságai ügyében keletkezett, mindmáig kiadatlan levéltári dokumentumok. Mivel ezek végül kimaradtak a zalai forráskiadványból, jelen tanulmányunkban – a korabeli sajtót is felhasználva – mintegy a reformációs projekt „melléktermékeként” dolgozzuk fel őket.

Zala vármegye 1845. augusztus 18-án kezdődött közgyűlésének második napján, az előző napi jegyzőkönyv hitelesítését követően Mezriczky Péter ügyvéd, táblabíró, kővágóörsi birtokos kért szót az evangélikus líceumok magyar nyelvű művelői diáktársaságai érdekében.¹ A klasszikus műveltségű – a győri jogakadémiát egykor Deák Ferencsel együtt végző és vele jó barátságban álló – Mezriczky uradalmi ügyvédként kereste kenyerét, a liberális ellenzék meggyőződéses hívei közé tartozott, emellett pedig, mint a kővágóörsi evangélikus kisközművelődési intézmény alapítója és építési felügyelője (1846-tól a Zalai Evangélikus Egyházmegye felügyelője), a Balaton-felvidéki protestáns nemesség egyik szószólója volt.² Előadta, hogy a legutóbbi egyházi gyűlésen egy kormányrendeletet hirdettek ki, mely betiltotta a soproni, pozsonyi, eperjesi és késmárki evangélikus tanintézeteknél fennálló magyar nyelvű művelői diáktársaságok tevékenységét. E társaságok csupán a magyar nyelvet próbálták terjeszteni az evangélikus iskolákban – melyeknek hallgatói többnyire német és szlovák anyanyelvűek –, és mivel már több mint fél évszázada háborítatlanul

¹ PH 1845. szeptember 4. (532. sz.) 155.

² Mezriczky Péter rövid életrajzai: VU 1884. augusztus 17. (33. sz.) 530.; SZINNYEI 1902. VIII. 1211–1212.; A Zalai Evang. Egyházmegye 1909. 8–9.; P. MIKLÓS 2014. 8–11. Mezriczky politikai szerepéről: MOLNÁR 2009. 149.

működtek, nem lehet más oka a betiltásuknak, mint a magyar nyelv terjesztésének akadályozása – vélte Mezriczky, és kérte a zalai rendeket, indítványozzák „a magyar nemzetiség fejlődését” gátló rendelet visszavonását.³

Ez ügyben a második felszólaló Deák Ferenc táblabíró, a zalai reformellenzék szellemi vezére – s egyben az egész liberális ellenzéki mozgalom egyik vezéregyénisége – volt. Deák érthetetlennek találta, hogy olyan intézetek lépnek fel a kormány ellen, melyek az evangélikus iskolákban legnagyobb hatással voltak „a nemzetiség kifejlődésére.” Emlékeztetett arra, hogy Kis János, a dunántúli evangélikus egyházkerület szuperintendense még tanuló korában kezdeményezte az evangélikus tanintézetek magyar nyelvű társaságainak megalapítását. A püspök annak idején nagy hatást gyakorolt soproni diáktársaira, kivívta közöttük a nyelvű társaság tekintélyét, mely később tovább emelkedett a felügyelete alatt, amiért a haza nem mondhat neki elég köszönetet.⁴ Deák véleménye is az volt, hogy a magyar nyelv további fejlesztését akarják a szóban forgó helytartótanácsi rendelettel a „szláv szellemű” evangélikus iskolákban akadályozni; mielőtt azonban Zala vármegye ez ügyben feliratot intézne az uralkodóhoz, meg kellene ismerniük az ominózus rendelet pontos szövegét. Ezért azt javasolta, írjanak Zay Károly grófnak, a magyarországi evangélikus egyház főfelügyelőjének, hogy küldje meg számukra a rendeletet.⁵

A közgyűlés határozata – Deák gondolatmenetét követve – kinyilvánította, hogy a kormányzat ellentmondásosan viselkedik a nemzeti fejlődés előmozdítása, illetve a magyar nyelvnek az idegen ajkú lakosok között való terjesztése ügyében: miközben a fennálló törvények értelmében erre késznek nyilatkozott, mégis tilalmazza a nyelvű társaságok tevékenységét, holott azoknak semmilyen politikai céljuk nincs. A zalai rendek a magyar nyelv és nemzetiség előmozdítására szolgáló törvényekkel ellenkezőnek találták az érintett rendeletet, ezért, hogy annak tartalmáról „*tökéletes, bizonyos s egész diplomatiái hitelességű tudományt szerezzenek,*” Deák javaslatára levelet intéztek Zay Károly grófhhoz.⁶

Zay Károly gróf, a Nyitra megyei Bucsány birtokosa, császári királyi kamarás, a dunántúli kerületi tábla bírása, a pozsonyi reformországgyűléseken

³ MNL ZML IV. 1. a. 1845:3506.; PH 1845. szeptember 4. (532. sz.) 155.

⁴ A püspök visszaemlékezése a soproni evangélikus liceum magyar nyelvű társaságának alapítására: Kis 1845. 51.

⁵ PH 1845. szeptember 4. (532. sz.) 155., vö. FERENCZI 1904. II. köt. 7–8.

⁶ MNL ZML IV. 1. a. 1845:3506.

a liberális főrendi ellenzék tagja, 1840-től 1850-ig töltötte be a magyarországi egyetemes evangélikus egyházi és iskolai felügyelői tisztséget.⁷ A zömében szlovákok lakta Felvidéken élő Zay, aki a demokratikus átalakulást ígérő magyar nemzetállam eszméjének feltétlen híve volt, érzékelve a szlovák egyházi és világi értelmiség erőteljes nemzeti öntudatra ébredését, már felügyelői tisztségébe való beiktatásakor mondott beszédében meghirdette a szlovákok elmagyarosításának programját. Egyik első intézkedése a magyar nyelvű levelezés bevezetése volt az evangélikus egyházban, majd az ő kastélyában dolgozták ki az úgynevezett zayugróci iskolai tantervet, amely a magyar nyelvet tette általános tannyelvvé az evangélikus iskolákban. Közben egyházi előjáróként minden lehetséges eszközzel igyekezett elősegíteni a magyar nyelv terjesztését (többek között anyagilag is támogatva a pozsonyi evangélikus líceum magyar tanszékét és a mellette működő magyar egyesületet), akadályokat próbált gördíteni a szlovák nemzeti mozgalom egyes vezetői és intézményei elé. Az 1840-as évek elején Zay volt az egyik kezdeményezője annak a mozgalomnak, mely a két protestáns vallásfelekezet egyesítését tűzte ki céljául. A protestáns unió megvalósulása esetén a közös, egységes szervezetben a számbeli kisebbségben lévő, zömében szlovák és német nemzetiségű evangélikusokkal szemben túlsúlyba kerülhetek volna a református egyház nagyobb létszámú, szinte kizárólag szintizta magyar hívei, ami elősegíthette volna az új protestáns egyház elmagyarosodását.⁸

Amint Zay Károly gróf a Nagyszombathoz közeli Bucsányban, 1845. szeptember 29-én kézhez vette a zalai közgyűlés levelét, még aznap lemásoltatta és útnak indította Zalába a helytartótanács hozzá intézett, Budán, 1845. június 3-án kelt, 19.509. számú rendeletét, valamint a budai kormányshoz hasonló tárgyban, 1836. augusztus 25-én, 28.380. szám alatt kiadott intézkedését.⁹ A helytartótanács 1845. évi rendeletének első része, hivatkozva arra, hogy az uralkodó tudomására jutott, miszerint több evangélikus tanintézetben, nevezetesen az eperjesi és pozsonyi főiskolán, valamint Győrött, Sopronban és Késmárkon a tanulóifjúság között társulatok léteznek – miután az ilyen társulatok fennállását már az 1836. évi rendeletben kihirdetett legfelsőbb elhatározás is a leghigorúbban tiltotta –, a király parancsa értelmében meghagyta a grófnak, intézkedjék haladéktalanul a diákok közt létező „bármi-

⁷ Zay Károly gróf rövid életrajza: PÁLMÁNY 2011. 1. köt. 466–467.

⁸ ARATÓ 1960. II. köt. 46–47., 115–118.; PÁLMÁNY 2011. 1. köt. 467.

⁹ MNL ZML IV. 1. b. 1845:4314. Zay Károly gróf levele Zala vármegye közgyűléséhez, Bucsány, 1845. szeptember 29. (Mellékelve az említett rendeletek másolatai.)

nemű vagy irányú” társulatok felosztatásáról, és gondoskodjék arról is, hogy ilyen társulatok a jövőben se alakulhassanak. Bár a helytartótanács nem nevesítette a magyar nyelvűvelő diáktársaságokat, a szöveggörnyezetből az derült ki, hogy a kormányzék a nemzetiségiéktől érkezett panaszok, vagy inkább feljelentések hatására adhatta ki ezt a rendeletet. A helytartótanács ugyanis a rendelet második részében kifogásolta azt is, hogy a pozsonyi tanintézetben akadályozták egy német tanító előadásait, Ludovít Štúr, a szlovák nyelv helyettes tanítója távozása után az őt hivatalában követő Jurcsák hittudós ellen kihágások történtek, és az intézet több tanulója ellenszegült az iskola szerb könyvtárára vonatkozó rendelkezéseknek is, ezért az említett esetek kivizsgálására utasították Zay Károlyt.¹⁰

Az evangélikus főfelügyelő által megküldött helytartótanácsi rendelet megvitatását Zala vármegye 1845. november 10-én kezdődött közgyűlésén tűzték napirendre. A közgyűlés második napján Tuboly Mihály megyei főjegyző ismertette Zay Károly gróf levelét és annak mellékleteit. Az első felszólaló ismét Mezriczky Péter táblabíró volt, aki hosszasan taglalva a pánszláv, illetve illír mozgalom erőszakoskodásait, bírálta a kormányzatot, amiért az eltiltja a minden politikai célt mellőző magyar nyelvűvelő diáktársaságokat, miközben túri a szlovák nyelvűvelő társulatokat és pártolja a magyar nyelv és nemzetiség ellen törekvő nemzetiségi mozgalmakat. Felírást indítványozó javaslatához csatlakozott Sümeghy Mihály táblabíró, söjtöri birtokos, a Kapornaki járás volt főszolgabírója, Oroszország külpolitikai törekvéseit fejtegetve és arra figyelmeztetve, hogy a nagyhatalom nemcsak Lengyelországra tette rá a kezét, hanem azt a többi szláv nép felé is kinyújtotta.

Harmadikként Deák Ferenc szólt hozzá e kérdéshez. Ő nem beszélt a kormánynak a nemzetiségekhez fűződő kapcsolatáról, csak azt említette meg, hogy miután a magyar nyelv lett Magyarország törvényeinek és közigazgatásának nyelve, egyik fő feladata lenne a kormánynak a magyar nyelv iskolai – nemzetiségek közötti – terjesztése, annak érdekében, hogy ők is megértsék a törvényeket és részt vehessenek a közigazgatásban. Deák különösnek találta, hogy az 1790-től egészen 1836-ig szabadon tevékenykedő magyar nyelvűvelő társulatokat éppen akkor tiltották be, amikor – az 1836. évi III. törvény-cikk értelmében – a magyar lett a törvények nyelve. Nem találgatott, hogy mi lehet az oka az újabb eltiltásnak, azt azonban tagadta, miszerint ezek a társu-

¹⁰ MNL ZML IV. 1. b. 1845:4314. A helytartótanács 1845. június 3-ai rendeletének hitelesített másolata.

latok veszélyesek vagy politikai célúak volnának. Deák szintén azt javasolta, hogy ez ügyben intézzenek az uralkodóhoz feliratot, melyben kijelentik, hogy a helytartótanács tiltó rendelete ellenkezik az újabb törvények – nevezetesen a magyar nyelvről és nemzetiségről alkotott 1844. évi II. törvénycikk – szellemével. Támogatta a felirat készítésére vonatkozó javaslatot Csány László táblabíró, a zalai liberális ellenzék pártvezére is, felszólalásának részleteit azonban nem ismerjük.¹¹

Zala vármegye e tárgyban hozott közgyűlési határozatában a zalai rendek fájdalumukat fejezték ki, hogy az evangélikus tanintézeteknél már 1790 óta létező – és a kormánynak tudtával, illetve elnézésével a tanulóifjúság között iskolai előjáróik irányítása és felügyelete alatt fennálló, mindenféle politikai céltól mentes, kizárólag a magyar nyelv művelésére, s annak az idegen ajkú lakosok közötti terjesztésére szolgáló – társaságokat akkor tiltják el, amikor az 1836., 1840. és 1844. évi országgyűléseken alkotott törvények értelmében egyedül és kizárólag a magyar lett Magyarország közigazgatási és törvénykezési nyelve. A rendek a helytartótanács rendeletét ellenkezőnek találták a törvények lelkével és a népnevelés eszméjével, valamint a „belkormányzási rendszerrel” is, mert – álláspontjuk szerint – a kormánynak inkább arra kellett volna törekednie, hogy a hon minden polgára tökéletesen értse és beszélje a törvények nyelvét, s honfitársaikat szellemi tekintetben is alkalmassá tegye a haza szolgálatára. Mindezekre való tekintettel kénytelenek felszólalni „a magyar nyelv művelésére s annak a hon idegen ajkú lakosi közt a tanító intézetek általi terjesztésére ez ideig a legidvességesebb sikerrel működött társaságokat eltiltó rendelvény ellen,” kérve az uralkodót, vonassa vissza a tiltó rendelkezést, és továbbra is hagyja meg sértetlenül az evangélikus tanintézeteknél a hazai nyelv terjesztésére szolgáló, eddig fennállott nyelvművelő társaságokat.¹²

Mivel Zala vármegye 1845. novemberi közgyűlésének az evangélikus tanintézetek magyar nyelvművelő diáktársaságait feloszlató helytartótanácsi rendelet ügyében az uralkodóhoz intézett felirata – az e tárgyban hozott köz-

¹¹ PH 1845. november 27. (580. sz.) 350.; NU 1845. november 23. (185. sz.) 743. Deák kijelentéseire hivatkozva, röviden írt az ügy tárgyalásáról a császári titkosrendőrség zalai besúgója is: MNL OL A 105. Inf. prot. 1845. november 29. (XL. ülés) 4. Zala vármegye főispáni helyettesének a zalai közgyűlésről beszámoló jelentése szerint Deák állítólag azt is szövéte, hogy a kormányzat – Magyarországot nem is tekintve – a Habsburg Monarchia fenntartása érdekében kénytelen lesz felhagyni a nemzetiségi mozgalmak támogatásával. MNL OL A 45. Eln. ir. 1845:870. Festetics Leó gróf jelentése a kancellárhoz, Dáka, 1845. november 30. Közli: MOLNÁR 1994. 113–114.

¹² MNL ZML IV. 1. a. 1845:4314.

gyűlési határozathoz hasonlóan – mindvégig Deák Ferenc gondolatmenetét és jellegzetes érvelését tükrözi, azt valószínűleg teljes egészében Deák fogalmazhatta meg, illetve mondhatta tollba. Deák a következő érvekkel igyekezett alátámasztani álláspontját:

1. A magyar nyelv művelő társulatok több mint fél évszázadig fennálltak, azoknak létezéséről a kormánynak eddig is bizonyosan tudnia kellett; és mivel minden titkos vagy politikai céloktól mentesnek tapasztalta őket, fennállásukat korábban nem gátolta, így helyeselte.

2. E társulatok előbb keletkeztek, mielőtt még az 1836., 1840. és 1844. évi országgyűléseken alkotott jogszabályok a törvények és a közigazgatás nyelvét tették volna a magyar nyelvet. Ha tehát e társulatok nem voltak veszedelmesek és tiltottak, amikor még a latin volt a hivatalos nyelv, lehetetlen, hogy azok – változatlan működés mellett – akkor váljanak veszedelmessé vagy károsossá, amikor a hivatalos nyelv éppen az, amelyet e társulatok a tanulóifjúság között terjeszteni és tökéletesíteni törekcsenek.

3. A kormány rendelete nem egyeztethető össze a fennálló törvények lelkével sem, mert miután azok értelmében a magyar lett az iskolákban a közoktatás nyelve, a törvényekkel ellenkezik mindaz, ami a magyar nyelvnek az idegen ajkú lakosok által való teljes megismerhetését és tanulhatását gátolja.

4. A rendelet ellenkezik a nevelés eszméjével is, mely megkívánja, hogy a tanítók által elméletben előadott nyelvi szabályokat a tanulók a gyakorlatban is elsajátítsák. A nyelv művelő társaságok fő célja éppen az, hogy gyakorolják a nyelv szabályait, és az egymás közti versenyzés közben tökéletesítsék nyelvtudásukat. Az evangélikus tanintézetek magyar nyelv művelő társulatai már eddig is bizonyították jótékony hatásukat, mert a magyar nyelvet azokkal a diákokkal tanultatták meg minden kényszerítés nélkül, akik azt a szülői háznál még nem ismerhették, és így tanulmányaik végeztével már jól értettek és beszéltek magyarul.

5. A rendelet káros magára a közigazgatásra és a kormány érdekére nézve is, mert vannak az országon belül olyan területek, ahol alig ismerik a magyar nyelvet, mint a törvénynek és közigazgatásnak nyelvét. Ha tehát a nyelv megismerésére szolgáló társulatokat betiltják, még kevésbé lesz a tanulóifjúságnak módja és alkalmá, hogy a közigazgatás nyelvét elsajátítsa, és alkalmassá képpezze magát a közszolgálat ellátására. Ezáltal a kormány is megfosztja magát annak lehetőségétől, hogy minél szélesebb körből válogassa ki a közszolgálatra legalkalmasabbakat, mert ahol csekélyebb a képzett egyének száma, ott a választási lehetőség is korlátozottabb.

Zala vármegye felirata a fentiek előre bocsátása után, a magyar nyelv és a vele elszakíthatatlan kapcsolatban lévő nemzetiség érdekében hivatkozva kérte az uralkodót, hogy vonassa vissza az evangélikus tanintézeteknél eddig létezett magyar nyelvűvelő társaságok további fennállását tilalmazó kormányrendeletet, és engedje meg, hogy azok továbbra is változatlan céllal tevékenykedhessenek.¹³

A zalai közgyűlés a felirat elfogadásával egyidejűleg arról is határozott, hogy ez ügyben körlevelet intézzenek az ország törvényhatóságaihoz.¹⁴ A vármegyékhez küldött körlevél bevezetője röviden utalt az evangélikus egyház főfelügyelőjéhez érkezett, a diáktársaságok működését betiltó kormányrendeletre, mely azért keltette fel a zalai rendek figyelmét, mert az általános tiltás – értelmezésük szerint – az evangélikus tanintézetek magyar nyelvűvelő társaságaira is vonatkozott. Ezután, kifejezve reményüket, hogy a címzetek is tapasztalták a fél évszázada fennálló nyelvűvelő társaságok jótékony hatását, arról tájékoztatták a törvényhatóságokat, miszerint az uralkodóhoz folyamodtak a kifogásolt kormányrendelet visszavonásáért és a diáktársaságok további működésének engedélyezéséért. A körlevél röviden összegezte a feliratban részletesen kifejtett érveket: akkor, amikor a hatályos törvények szerint a közoktatás, közigazgatás és a törvények hivatalos nyelve egyedül a magyar, a zalai rendek nem tekinthetik sem a törvények lelkével, sem a nevelés eszméjével, sem pedig a haza közérdekével egyezőnek a már hosszú évek óta kizárólag nyelvűvelést végző iskolai egyesületek betiltását. Végül hangot adva meggyőződésüknek, miszerint az anyanyelv és a vele szoros kapcsolatban lévő nemzetiség ügye fontos a címzetek számára is, hazafias kötelességüknek eleget téve figyelmeztették a kifogásolt kormányrendeletre a törvényhatóságokat, és felhívást intéztek hozzájuk, hogy azok is feliratban kérjék a rendelet visszavonását és a nyelvűvelő társaságok további működésének engedélyezését.¹⁵

A következő hónapokban valamennyi törvényhatóság megkapta, és tárgyalás alá vette Zala vármegye körlevelét, annak hatékonyságát azonban jelentős mértékben csökkentette az a körülmény – amit számosan kifogásoltak is –, hogy a benne foglaltakat nem támasztották alá bizonyítékokkal, illetve nem

¹³ MNL ZML IV. 1. b. 1845:4314.

¹⁴ MNL ZML IV. 1. a. 1845:4314.

¹⁵ MNL ZML IV. 1. b. 1845:4314. (a törvényhatóságokhoz intézett körlevél fogalmazványa); MNL VeML IV. 1. b. 682/1846. Zala vármegye Zalaegerszegen, 1845. november 10-e után kelt átírata. A zalai körlevél további tisztázata: MNL KEML IV. 1. b. 10.549/1845.

csatolták hozzá sem a kifogásolt kormányrendelet, sem pedig feliratuk másolatát. Amint az a Zalához küldött megyei átiratokból és az egykorú sajtótudósításokból kiderül, az egyes vármegyék politikai irányultságuknak, Zala vármegyéhez és Deák Ferenc személyéhez fűződő kapcsolatuknak, valamint a tárgy iránti érzékenységüknek, illetve elkötelezettségüknek megfelelően, eltérő módon reagáltak.

Hat vármegye, nem találván sérelmesnek a kormányzat eljárását, megtagadta a zalai felirat támogatását; így tett 1846. március 30-ai közgyűlésén Sáros, majd április 21-én Moson.¹⁶ Baranya vármegye április 20-ai közgyűlése azért nem támogatta a zalai körlevelet, mert nem találták mellette a kifogásolt rendeletet.¹⁷ A rendelet tartalmának pontos ismerete nélkül Szepes vármegye május 5-ei közgyűlése sem találta sérelmesnek az ügyet, mert el sem tudták képzelni, hogy kormány ártatlan diáktársulatokat – amilyenek Szepesben is tevékenykednek – betiltott volna. *„Maglehet, hogy tót célzatúak is léteznek kebelünkben; és ezek bár tiltatnának el”* – tették hozzá határozatukhoz.¹⁸ Temes vármegye április 21-ei közgyűlése arra hivatkozva utasította vissza Zala kérésének támogatását, hogy már korábban elfogadták azt az alapelvet, miszerint minden társulat köteles felküldeni alapszabályait az uralkodóhoz, és tőle jóváhagyást kell nyernie.¹⁹

Tolna vármegye 1846. március 30-ai közgyűlésén több ellenzéki felszólaló, köztük Bezerédj István is támogatta a zalai körlevelet, ám a többség azt félreértve, Zala álláspontjával ellenkezőleg ítélte meg az ügyet, és nemhogy sérelmesnek tartották volna a szóban forgó rendeletet, hanem inkább azt helyeslő és megköszönő feliratot fogalmaztak az uralkodóhoz.²⁰ Döntésüket következőképpen indokolták a Zala vármegyéhez intézett átiratukban: *„... meg lévén győződve, miképp tulajdonképpeni céljoktól tapasztalás szerint legtöbbszörre eltérő, és a vitatott nemzetiség helyett sokszor a magyaroktól idegen elemeket terjesztő ezen kérdéses társulatok a politikai jogok gyakorlatára éretlenségénél fogva képtelen ifjúság irányában – mely jobban a nyelv megtanulására, mintsem ennek tőle nem is követelhető kiművelésére van ta-*

¹⁶ NU 1846. április 10. (263. sz.) 229.; NU 1846. május 14. (281. sz.) 302.

¹⁷ PH 1846. május 15. (675. sz.) 332.

¹⁸ PH 1846. május 21. (678. sz.) 344. Vö. JK 1846. május 28. (42. sz.) 248.; NU 1846. június 5. (293. sz.) 351.

¹⁹ NU 1846. május 19. (284. sz.) 313. Vö. BH 1846. május 21. (390. sz.) 342.; PH 1846. május 28. (682. sz.) 363.

²⁰ PH 1846. április 16. (658. sz.) 255. Vö. JK 1846. április 23. (32. sz.) 190.

*nodákban hivatva –, károsok, és amennyiben könnyen hívóségre hajlana, úgy mint tapasztalatlansága szerint tévutakra vezettethetik, veszedelmesek is.*²¹

A bizonytalan közjogi státusú – Magyarországhoz a gyakorlatban még vissza nem csatolt – Kraszna vármegye 1846. március 10-ei közgyűlése a fennálló kétes helyzetében felírás útján nem támogathatta, illetve csupán tudomásul vehette a zalai körlevelet,²² Árva vármegye március 17-ei, és Krassó megye április 22-ei közgyűlése pedig minden különösebb észrevétel nélkül, egyszerűen csak tudomásul vette azt.²³ Ugyanígy cselekedett Esztergom vármegye március 31-ei közgyűlése is – noha a magyar nyelv törvényes terjesztését e megye rendjei is szívükön viselték –, mivel bővebb adatok hiányában nem kívántak „zajt ütni,” illetve azt vélték, hogy előttük ismeretlen, ám fontos – de Zala által velük nem közölt – okok sürgethették a diáktársaságok feloszlását.²⁴

Hont vármegye 1846. április 27-ei közgyűlése nem foglalt állást a zalai körlevéllel kapcsolatban, és csupán annyit sikerült a helyi ellenzéknek elérnie, hogy megyéjük a helytartótanácsához fordult, bővebb felvilágosítást kérve.²⁵ Somogy vármegye április 28-ai közgyűlése szintén a helytartótanácsához folyamodott Zala körlevelének ügyében, azt tudakolva, hogy valóban létezik-e az abban kifogásolt rendelet, illetve nem hibásan magyarázzák-e Zalában az intézkedést.²⁶

Nyolc további vármegye úgy döntött, hogy átiratot intéz a tiltakozó feliratának támogatását kérő Zalához. Közülük Bács-Bodrog vármegye 1846. március 16-ai közgyűlése azt kérte Zalától, hogy közöljék majd velük a feliratukra adandó királyi választ, érdemben csak azután kívánnak foglalkozni az ügygel.²⁷ Ung vármegye május 25-ei közgyűlése a kifogásolt rendelet átküldését kérte Zalától, mert nem feltételezték a kormányról, hogy minden

²¹ MNL ZML IV. 1. b. 1846:1895. Tolna vármegye Szekszárdon, 1846. április 1-én kelt, 228. sz. átiratát egyszerűen csak felolvasták Zala megye 1846. június 15-ei közgyűlésén. (MNL ZML IV. 1. a. 1846:1895.)

²² PH 1846. március 26. (647. sz.) 206.; NU 1846. március 27. (255. sz.) 198.; JK 1846. március 29. (25. sz.) 147.

²³ JK 1846. június 28. (51. sz.) 302.; PH 1846. május 8. (671. sz.) 316.

²⁴ JK 1846. április 16. (30. sz.) 177.; PH 1846. április 17. (659. sz.) 260.; BH 1846. április 17. (371. sz.) 253.

²⁵ PH 1846. május 14. (674. sz.) 328.; BH 1846. július 10. (418. sz.) 22–23.

²⁶ JK 1846. május 17. (39. sz.) 232.; BH 1846. június 4. (397. sz.) 377.

²⁷ MNL ZML IV. 1. b. 1846:1493. Bács-Bodrog vármegye Zomborban, 1846. március 16-án kelt átirata; PH 1846. április 3. (652. sz.) 228.

törvényes alap nélkül tiltaná el az ártatlan egyesületeket.²⁸ Máramaros május 25-ei és Heves megye nyári közgyűlése is ugyanezt kérte Zalától, és felfüggesztette az ügy tárgyalását a tiltó rendelet megküldéséig.²⁹

Torontál vármegye 1846. március 3-ai közgyűlése, osztva a zalaiak aggodalmát, késznek nyilatkozott támogató felirat készítésére, ám annak megfogalmazása előtt megkérték Zalától feliratuk és a kifogásolt rendelet szövegét.³⁰ Trencsén megye március 30-ai közgyűlésén a konzervatív szónokok a zalai körlevél tudomásul vételét javasolták, és az ellenzék csak nagy nehezen tudta rávenni a megye főispánját, hogy határozatuk előtt kérjék meg Zalát a kifogásolt rendelet megküldésére.³¹ Abaúj vármegye április 21-ei közgyűlésén a többség kétségét fejezte ki, hogy a kormányzat alapos ok nélkül tiltotta volna be a diáktársaságokat, és mivel veszélyesnek ítélték, hogy a tapasztalatlan, éretlen ifjak az ilyen egyesületekben politizálhatnak, döntésük előtt a kifogásolt rendelet megküldését kérték Zala megyétől.³² Zala vármegye 1846. április 30–május 23-ai kisgyűlése mindhárom törvényhatóságnak megküldeni rendelte a szóban forgó kormányrendeletet és az ellene tiltakozó feliratukat, s csatolták még hozzájuk Zay Károly gróf levelének másolatát is, annak reményében, miszerint azt olvasva „*elmulatni nem lehet, hogy a magyar nyelv ügyében ejtett e nagy sérelem a haza anyai meleg oltalmába ne vetessék.*”³³

Torontál vármegyét az újabb dokumentumok sem győzték meg arról, hogy a helytartótanács kifogásolt rendelete eltiltaná a magyar nyelv művelő társaságokat, és továbbra sem tudták elképzelni, hogy egy kormányrendelet a hivatalossá tett magyar nyelv terjesztését akarná akadályozni, ezért a megye 1846. november 30-ai közgyűlése úgy döntött, nem él felterjesztési jogával.

²⁸ PH 1846. június 7. (687. sz.) 386.; BH 1846. június 9. (400. sz.) 390.

²⁹ Máramarosról: MNL ZML IV. 1. b. 1846:3640. Máramaros vármegye 1846. május 25-ei, 1162. sz. átírata; BH 1846. július 7. (416. sz.) 13.; NU 1846. június 19. (301. sz.) 381. Zala megye 1846. november 9-ei közgyűlése küldte meg Máramarosnak a kért rendeletet. (MNL ZML IV. 1. a. és IV. 1. b. 1846:3640.) Heves megyéről: PH 1846. szeptember 3. (737. sz.) 150.

³⁰ MNL ZML IV. 1. b. 1846:1490. Torontál vármegye Nagybecskerekén, 1846. március 5-én kelt, 1726. sz. átírata; BH 1846. március 15. (353. sz.) 167.

³¹ MNL ZML IV. 1. b. 1846:1494. Trencsén vármegye Trencsénben, 1846. március 30-án kelt, 804. sz. átírata; PH 1846. április 21. (661. sz.) 268.; JK 1846. május 3. (35. sz.) 207.; BH 1846. május 5. (381. sz.) 304.

³² MNL ZML IV. 1. b. 1846:1495. Abaúj vármegye Kassán, 1846. április 21-én kelt, 129. sz. átírata; BH 1846. május 1. (379. sz.) 292.; PH 1846. május 3. (668. sz.) 302.

³³ MNL ZML IV. 1. a. 1846:1490., 1494–1495.; MNL ZML IV. 1. b. 1846:1489–1490., 1493–1495.

Azt azonban hozzáfűzték határozatukhoz, hogy ha a Zala megye által felterjesztett sérelem orvosolatlan marad, viszont annak valóságát Zala konkrét adatokkal tudja majd igazolni, akkor az ügyet Torontál vármegye követei is pártfogolják az elkövetkező országgyűlésen.³⁴

Borsodba viszonylag későn, 1846 őszén jutott el Zala vármegye körlevele, így azt csak a november 16-ai közgyűlésen vették tárgyalás alá. Noha az el-lenzéki felszólalók, köztük Palóczy László, a zalai felirat támogatását javasolták, összességében azonban megoszlottak a vélemények a tiltó rendelet jogosságáról, illetve jogszerűségéről, ezért határozatuk előtt átiratot intéztek Zala vármegyéhez, hogy küldje meg számukra a kormányrendeletet, amit azután Zala 1847. február 22-ei közgyűlése – kiegészítve Zay Károly gróf leveleinek másolatával – meg is tett.³⁵

Mindezek mellett, illetve után – amint az a korabeli sajtótudósításokból kiderül – három vármegye a helytartótanácshoz, tizennyolc pedig az uralkodóhoz intézett a zalai körlevelet támogató, tiltakozó feliratot. Veszprém vármegye 1846. május 4-ei közgyűlésén, a zalai körlevél tárgyalása közben a pápai református főiskola jelenlévő gondnoka kijelentette, hogy a főiskola igazgatóságához is érkezett a kifogásolt rendelethez hasonló „tilalmazó intézkedés.” A veszprémi megyegyűlés, akként foglalva állást, hogy részéről is minden módon az alkotmány- vagy törvényellenes elveket valló és terjesztő társulatok akadályozására és megszüntetésére törekedne, elismerte és tiszteletben kívánta tartani a helytartótanács azon jogát, hogy az betilthassa a törvényellenes egyesületeket. A veszprémi rendek azonban egyúttal azt is kijelentették közgyűlési határozatukban, hogy alkotmányos állásukban nem tartják felsőbb rendeletek által megsemmisíthetőnek az „ártatlan s üdvös célú egyesületeket,” melyek nem tartozhatnak a kifogásolt rendelet hatálya alá, ezért felirattal fordultak a helytartótanácshoz, illetve annak elnökéhez, a nádorhoz, hogy a tilalmazó rendeletet „egyedül a káros irányú társulatokra szorítani, és a nemzetiség terjesztésére s honi nyelv művelésére is szolgálható társulatokat a maguk bár zsenge működési körében meghagyni, nem kevésbé törvényes, mint igazságos legyen.”³⁶

³⁴ BH 1846. december 17. (509. sz.) 387.; PH 1846. december 24. (801. sz.) 416.

³⁵ MNL ZML IV. 1. a. és IV. 1. b. 1847:269., 273.; NU 1846. december 8. (399. sz.) 774.

³⁶ MNL VeML IV. 1. a. 682/1846.; A felirat fogalmazványa (innen az idézet): MNL VeML IV. 1. b. 682/1846. (A jegyzőkönyvi bejegyzés, valamint a hozzá tartozó iratok másolatáért ezúton is köszönetet mondok Jakab Rékának!) Vö. PH 1846. május 21. (678. sz.) 345.; Budapesti Híradó 1846. május 19. (389. sz.) 336. (Ez utóbbi tévesen, az uralkodóhoz intézett feliratról ír.)

Szabolcs vármegye 1846. június 27-ei közgyűlése szintén a helytartótanácsához intézett Zalát pártoló feliratot, melyben kijelentették, hogy Szabolcs minden, általa üdvösnek ismert intézet elleni kormányrendeletet törvénytelennek tart.³⁷ Ung vármegye 1846. november 13-ai közgyűlése, méltányolva Zala panaszát és osztva annak aggodalmait, ugyancsak a helytartótanácsához fordult feliratával, hogy a kormányzék hagyja tevékenykedni az olyan, felügyelete alatt álló társulatokat, melyeknek semmi politikai irányuk nincs.³⁸

Vas vármegye 1846. március 9-ei közgyűlése pártfogásába vette a zalai feliratot, sérelmezve, hogy miközben a kormányrendelet betiltotta az evangélikus tanintézetekben működő magyar nyelvű diáktársaságokat, ugyanazokban az iskolákban a „*tót nyelvművelő társulatok minden korlátok nélkül keletkeznek.*”³⁹ A vasi megyegyűlés, csatlakozva a zalai kezdeményezéshez, feliratban kérte az uralkodót, utasítsa kormányát a törvénytelen rendelet visszavonására. Feliratukban azzal érveltek, hogy „*minden nemzetnek egyik legfőbb s szentebb kötelessége nyelvének műveltségét terjeszteni, a tanulóifjúság pedig erre, különösen a legújabb kor igényei szerint, törvényeink szellemében is, még inkább köteleztetnék; de különösen ezen társulatok érdemeinek elismeréseül köztudomás szerint meg kell vallanunk, hogy a hazának már több jeles és igen békés szellemű polgárokat képeztek.*”⁴⁰

Bars vármegye 1846. március 16-ai közgyűlésén a zalai körlevél „*rokon-szenvet gerjesztve, egyhangúlag elfogadtatott,*”⁴¹ és szintén pártolta a zalai indítványt Arad vármegye március 30-ai, Turóc megye ugyanaznapi és Torna márciusi közgyűlése is.⁴² Szatmár vármegye közgyűlése már március 2-án úgy döntött, hogy a Zala által kifogásolt kormányrendelet visszavonattatását kéri az uralkodótól,⁴³ és Győr megye ugyanezen a napon tartott közgyűlése szintén a zalai körlevelet támogató feliratot intézett a királyhoz, miután a fel-

³⁷ NU 1846. július 7. (311. sz.) 421.

³⁸ MNL ZML IV. 1. b. 1847:289. Ung vármegye Ungváron, 1846. november 13-án kelt, 1268. sz. átírata; PH 1846. november 20. (782. sz.) 338.

³⁹ PH 1846. március 26. (647. sz.) 206.

⁴⁰ MNL VaML IV. 1. a. 1846:650.; A felirat fogalmazványa ugyanott: IV. 1. b. 1846:650. (Innen az idézet.). A vasi iratok másolatáért Melega Miklósnak tartozom köszönettel!

⁴¹ BH 1846. április 2. (363. sz.) 216.

⁴² Aradról: PH 1846. április 10. (656. sz.) 244.; JK 1846. április 26. (33. sz.) 195. Turócról: BH 1846. április 21. (373. sz.) 264.; PH 1846. április 24. (663. sz.) 278. Tornáról: JK 1846. április 9. (28. sz.) 165.

⁴³ BH 1846. március 17. (354. sz.) 174.; PH 1846. március 15. (641. sz.) 178. Egy másik sajtótudósítás szerint Szatmár a helytartótanácsához intézendő feliratról döntött. (NU 1846. március 19. /250. sz./ 178.)

ügyelet alatt működő nyelvművelő társaságokat nem látták veszélyesnek, ami miatt azokat be kellene tiltani.⁴⁴ Gömör vármegye március 9-ei közgyűlése ugyancsak a Zala által kifogásolt kormányrendelet visszavonását kérő feliratot intézett az uralkodóhoz, mivel álláspontjuk szerint *„ama tilalmazás alól a nemzeti nyelvművelésre irányzott társulatok sem vétetvén ki, mert az mind törvényeink lelkével, mind a nevelés eszméjével, s a kor haladásra ébredt jellemével merőben ellenkezik.”*⁴⁵

Nyitra vármegye 1846. március 16-ai közgyűlésén a helyi ellenzék vezetője, Jeszenák János báró pártolni javasolta a zalai körlevelet, mert tapasztalata szerint a „felső vidéken” lakó, szlovák és német anyanyelvű evangélikus ifjak többnyire csak tanintézeteik nyelvművelő társaságaiban tanulhatják meg a magyar nyelvet, azon kívül pedig az 1791. évi 26. törvénycikk is garantálja az evangélikus iskolák függetlenségét. Miután előterjesztését többen támogatták, a nyitrai közgyűlés – hivatkozva arra, hogy az említett törvénycikk immár fél évszázados gyakorlat által helyeseltetett – feliratban kérte az uralkodót a kifogásolt kormányrendelet visszavonására.⁴⁶

Bereg vármegye március 16-ai közgyűlése, ugyancsak sérelmesnek ítélve a Zala által kifogásolt kormányrendeletet – mivel azzal a magyar nyelvművelő társaságokat is betiltották –, annak visszavonását kérte az uralkodóhoz intézett feliratában, és hasonló döntést hozott március végén Békés megye közgyűlése is.⁴⁷ Sopron vármegye április 20-ai közgyűlésén vita bontakozott ki arról, hogy a Zala megye által kifogásolt kormányrendelet általában véve is korlátozza, illetve sérti-e a polgárok egyesülési jogát. A soproni közgyűlés végül félretette az elvi megközelítést, és feltételezve azt, hogy a szóban forgó társulatok csupán a magyar nyelvet művelik, alapszabályaikat helybenhagyták és gondoskodtak a felügyeletükről,⁴⁸ az alábbi döntést hozta: *„A karok és rendek nemes Zala megyének ezen felszólításában az érintett kormányrendelet körül kifejtett nézeteit tökéletesen osztván, ezen nézetek szellemében a kérdéses rendeletnek visszavétele végett őfelségét egy alázatos felírásban megkérni határozták.”*⁴⁹

⁴⁴ MNL ZML IV. 1. b. 1846:1489. Győr vármegye Győrött, 1846. március 3-án kelt, 914. sz. átírata; PH 1846. március 17. (642. sz.) 184.; NU 1846. március 19. (250. sz.) 178.

⁴⁵ JK 1846. április 2. (26. sz.) 154.; PH 1846. április 7. (654. sz.) 236.

⁴⁶ PH 1846. április 5. (653. sz.) 232.; JK 1846. április 5. (27. sz.) 158–159.

⁴⁷ Beregről: PH 1846. április 3. (652. sz.) 228. Békésről: PH 1846. április 16. (658. sz.) 254.; JK 1846. április 16. (30. sz.) 177.

⁴⁸ BH 1846. május 14. (386. sz.) 323.

⁴⁹ MNL GYMS SL IV. 1. a. 1304/1846. (A határozat szövegét Dominkovits Péter bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is megköszönök!)

Ugocsa vármegye május 10-ei közgyűlésén hosszabb vita kerekedett a zalai körlevélről. Az ellenzék többsége sikertelennek vélvén a felírást, az országgyűlésen orvosolandó sérelmek közé kívánta iktatni a kifogásolt kormányrendeletet, mivel álláspontjuk szerint az iskolai társulatok eltiltása nemcsak a magyar nyelvről hozott törvények szellemével, hanem az evangélikusok nevelési szabadságát garantáló 1791. évi 26. törvénycikkkel is teljesen ellentézik. A konzervatívok ezzel szemben az uralkodó mindenre kiterjedő felügyeleti jogával próbálták védeni a kormány eljárását, és olyanok is akadtak, akik az 1832/36-os országgyűlésen szerzett tapasztalataikból kiindulva, veszedelmesnek állítottak minden ifjúsági társulatot. A szembenálló felek végül abban egyeztek meg, hogy Ugocsa mérsékelt hangvételű feliratban kéri az uralkodót az ügy rendezésére.⁵⁰

Komárom vármegye 1846. május 25-ei közgyűlése feliratban fordult az uralkodóhoz a zalai körlevélben kifogásolt tiltó rendelet visszavonása érdekében,⁵¹ és ugyanezen a napon hasonlóképpen döntött Liptó megye közgyűlése is, azzal indokolván a felirat szükségességét, hogy az *„ágostai vallásúak tanodái magyar cathedrátat nélkülözve, az oda járó ifjak, ha ily társulatok megszűnének, magyar nyelvbéli kiművelésök alkalmától egészen elűttenének.”*⁵² Bihar vármegye júniusi közgyűlése teljes egészében azonosult Zala körlevelével, és sérelemnek ítélve a nemzeti nyelv pallérozására, illetve terjesztésére szolgáló, a törvényeknek és rendeleteknek máskülönben megfelelő társulatok betiltását, feliratot intéztek az uralkodóhoz, hogy vonja vissza a *„magyar nyelv művelésére alakult iskolai társulatoknak saját oktatóik vezetése mellett és törvényes korlátok között, a nemzeti céllal összekötött, s csak üdvös eredményre vezethető működése ellen kiadott kormányi tiltó rendeletet.”*⁵³

Szabolcs vármegye 1846. június 27-ei közgyűlése, támogatva a zalai körlevelet, főleg abban látott törvényteleniséget, hogy a kormány kizárólagos jogot formál arra, miszerint a társulatok felett bíraskodjon, és hasznos vagy kártékony voltukról ítéletet hozzon.⁵⁴ Abaúj vármegye augusztus 24-ei közgyűlése, miután a Zala által pótlólag, április végén megküldött iratokból meggyőződött arról, hogy a zalai körlevélben kifogásolt kormányrendelet valóban

⁵⁰ PH 1846. május 26. (681. sz.) 358.; JK 1846. június 7. (45. sz.) 266.

⁵¹ PH 1846. május 31. (684. sz.) 371.; JK 1846. június 7. (45. sz.) 267.; NU 1846. június 9. (295. sz.) 358.

⁵² BH 1846. június 14. (403. sz.) 402.; PH 1846. június 11. (689. sz.) 396.

⁵³ JK 1846. július 2. (52. sz.) 310.

⁵⁴ PH 1846. július 17. (710. sz.) 38.; NU 1846. július 7. (311. sz.) 421.

betiltja a pusztán nyelvművelést végző diáktársaságokat is, felirattal fordult az uralkodóhoz, hogy úgy módosítsa az ominózus rendeletet, miszerint az *„csak az alkotmányos állást veszélyeztethető társulatokra terjeszkedvén ki, az ártatlan irányú, s csupán az ifjúság kiképzését eszközlő társulatok a tanintézeteknél megengedtesenek.”*⁵⁵ A Zala vármegye által 1846 tavaszán pótlólag megküldött iratok Trencsént is meggyőzték a kifogásolt kormányrendelet elleni tiltakozás jogosságáról, illetve arról, hogy a magyar nyelv művelésére alakított társaságokra is vonatkozhat a rendelet, ezért az október 5-ei trencsényi közgyűlés feliratot intézett az uralkodóhoz, melyben kérték, miszerint az *„egyedül és kizárólag a honi nyelv gyarapítására alakult, s minden más nézetektől ment társulatokat ezentúl is kegyelmesen megengedni kegyeskedjék.”*⁵⁶

Dacára annak, hogy – amint láttuk – Zala vármegye felhívása nyomán számos törvényhatóság intézett az ominózus kormányrendelet visszavonását, illetve az evangélikus tanintézetek magyar nyelvművelő társaságainak további engedélyezését kérő feliratokat az uralkodóhoz és a helytartótanácsához, az országos méretű tiltakozás nem érte el a remélt hatást. 1848 tavaszáig nem történtek meg a kért kormányzati intézkedések, és Zala sem kapott választ a feliratára.

Deák Ferenc időközben – 1847 februárjától – több fázisban is közreműködött az ellenzéki párt alapelveinek megállapításában, valamint a liberális oppozíció programjának kidolgozásában, illetve az „Ellenzéki Nyilatkozat” megfogalmazásában.⁵⁷ Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy a Deák által, 1845 novemberében sérelemnek minősített eset nemcsak az evangélikus Kossuth ellenzéki programtervezetébe, hanem az Ellenzéki Nyilatkozat Deák által véglegesített szövegébe is bekerült, az alábbi módon: *„Az 1844:2. törvénycikkely azon rendelete, hogy az ország határain belőli iskolákban közoktatási nyelv a magyar nyelv legyen, teljesen végrehajtva maiglan sincs; sőt a köziskolákban magyar nyelvművelő társulatok, ámbár az iskolai előjáróságok közvetlen felügyelése által minden elfajulás ellen biztosítva voltak, kormányi rendelet által végképp eltiltattak.”*⁵⁸

E kérdést 1847 őszén nemzeti sérelemként vették fel Zala vármegye országgyűlési követutasításai közé, és előírták a megye október 4-én megválasztott követei számára, hogy e sérelmet igyekezzenek orvosolni az elkövetkező

⁵⁵ MNL ZML IV. 1. b. 1846:3639. Abaúj vármegye Kassán, 1846. augusztus 24-én kelt átírata.

⁵⁶ BH 1846. november 6. (486. sz.) 302.; JK 1846. november 12. (90. sz.) 537.

⁵⁷ MOLNÁR 1998/1. 15–24.; MOLNÁR 1998/2. 5–14.

⁵⁸ DEÁK 2001. I. köt. 482. Vö. KLÖM XI. 147.

pozsonyi országgyűlésen. A zalai követek alaputasítása három szempontból is törvénytelennek minősítette a helytartótanács rendeletét: 1) miatta nem érvényesülhet teljesen a törvénynek azon rendelkezése, hogy minden tanintézetben a magyar legyen a közoktatás nyelve, 2) az intézkedés gátolja az anyanyelvet a törvény engedelmével terjeszteni kívánó társulatok működését, 3) a helytartótanács pedig a törvények értelmén túl bocsátkozik az evangélikus tanintézetek belső ügyeibe.⁵⁹

Források és szakirodalom

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

A 45. Eln. ir. – A 45. Magyar kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária. Acta Praesidialia

A 105. Inf. prot. – A 105. Magyar kancelláriai levéltár. Informationsprotocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion

MNL KEML – Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára

IV. 1. b. – Esztergom vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok

MNL GYMS SL – Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

IV. 1. a. – Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek

MNL VaML – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

IV. 1. a. – Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek

IV. 1. b. – Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok

MNL VeML – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

IV. 1. a. – Veszprém vármegye nemesi közgyűlési iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek

V. 1. b. – Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok

⁵⁹ MOLNÁR 2003. 230. Vö. PH 1847. október 17. (968. sz.) 253. Heves vármegye 1847. október 18-ai közgyűlése szintén a követutasítások közé iktatta, hogy „a tanuló ifjak magyar nyelvmívelő társulatának eltiltása, mint sérelem, orvosoltassék”: PH 1847. november 2. (977. sz.) 289.

MNL ZML – Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

IV. 1. a. – Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek

IV. 1. b. – Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok

BH – Budapesti Híradó

JK – Jelenkor

NU – Nemzeti Ujság

PH – Pesti Hirlap

VU – Vasárnapi Ujság

DEÁK 2001. I. köt. – Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek I. 1825–1849.* (Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Molnár András) Bp., 2001.

KLÖM XI. – *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48.* (Kossuth Lajos Összes Munkái XI.) (Sajtó alá rend. Barta István) Bp., 1951.

MOLNÁR 2003. – „*Tekintetes Karok és Rendek!*” *Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848. Válogatott dokumentumok.* (Zalai Gyűjtemény 56.) (Sajtó alá rend. Molnár András) Zalaegerszeg, 2003.

A Zalai Evang. Egyházmegye 1909. – *A Zalai ág. hitvall. Evang. Egyházmegye multja és az egyházmegyei gyülekezetek története.* Tapolca, 1909.

ARATÓ 1960. II. köt. – Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848.* II. kötet. Bp., 1960.

FERENCZI 1904. II. köt. – Ferenczi Zoltán: *Deák élete.* Bp., 1904. II. kötet

KIS 1845. – *Kis János superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény.* Sopronban, 1845.

P. MIKLÓS 2014. – P. Miklós Tamás: „*Vidékünk nestora*”: *Mezriczky Péter (1799–1884). Egy kővágóörsi nemes rendhagyó életrajza.* In: Villa Filip 2014. (24. sz.) 8–11.

MOLNÁR 1994. – Molnár András: *Zala megye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében. Festetics Leó főispáni helyettes jelentései és emlékirata.* In: *Zalai történeti tanulmányok 1994.* (Zalai Gyűjtemény 35.) (Szerk. Bilkei Irén) Zalaegerszeg, 1994. 93–181.

MOLNÁR 1998/1. – Molnár András: *Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat.* In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés.* (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1998. 15–24.

- MOLNÁR 1998/2. – Molnár András: *Deák Ferenc a forradalom előtt*. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. (Zalai Gyűjtemény 43.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1998. 5–20.
- MOLNÁR 2009. – Molnár András: *A zalai nemesség politikai erőviszonyai 1847-ben. Kováts László kimutatása Széchenyi István gróf számára*. In: *Zalai történeti tanulmányok 2009*. (Zalai Gyűjtemény 67.) (Szerk. Paksy Zoltán) Zalaegerszeg, 2009. 131–158.
- PÁLMÁNY 2011. 1. köt. – Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. Bp., 2011. 1. kötet
- SZINNYEI 1902. VIII. köt. – Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. kötet. Bp., 1902.